

Teller Katalin

„FORRÓ VÉRŰ DALMATA”

*Útirajzot (is) közlő női és férfi írók
Dalmáciában és Bosznia–Hercegovinában
a késő 19. századtól a kora 20. századig*

A következő fejtegetésekben két munkahipotézist¹ vizsgállok meg szövegelemzésre alapozva, amennyiben egyrészt a migráció vagy az egy országon belüli áttelepülés irodalmi feldolgozását veszem górcső alá női és férfi szerzők esetében, másrészt pedig az útleírás „hibrid” műfajára alapozom a vizsgálatot. Mindez lehetővé teszi, hogy az idegenség tapasztalatát, tágabban értve a mobilitás működését mind fiktív, mind *nem fikciós* művekben mérlegetsem. Eközben korántsem tipológiai vagy műfaj történeti áttekintést kívánok nyújtani; ez már pusztán a kínálgató szövegek mennyisége és sokfélesége miatt is lehetetlen vállalkozás volna, nem beszélve arról, hogy e téren a szakirodalom már számos tipológiai jellegű próbálkozást ismer.² Célom sokkal inkább azon szempontok kidolgozása, amelyek egyfelől a felmerülő szövegfajták sajátos-

1 E munkahipotézisek a „Transdifferenz in der Literatur deutschsprachiger Migrantinnen in Österreich–Ungarn 1867–1918” című FWF-projekt sajátjai voltak. További vonatkozó munkahipotézisekkel kapcsolatban lásd a projektvezető tanulmányát: Alexandra MILLNER, *Transdifferenz. Zur literaturwissenschaftlichen Anwendung soziologisch-kulturwissenschaftlicher Konzepte auf deutschsprachige Texte von Migrantinnen Österreich–Ungarns = Transdifferenz und Transkulturalität. Migration und Alterität in den Literaturen und Kulturen Österreich–Ungarns*, szerk. Alexandra MILLNER – Katalin TELLER, transcript, Bielefeld, 2018, 25–48. Jelen tanulmány eredetileg az előbb említett kötetben jelent meg német nyelven: Katalin TELLER, „Der heißblütige Dalmatiner”. *Reiseschriftstellerinnen und Reiseschriftsteller in Dalmatien und Bosnien–Hercegovina vom Ende des 19. bis zum frühen 20. Jahrhundert = Transdifferenz und Transkulturalität*, 361–378. Ezen a helyen szeretnék köszönetet mondani Alexandra Millnernek a hosszú és intenzív, rengeteg hozzádélal járó közös munkáért.

2 Csak az általam vizsgált időszakra és területre leszűkítve, s az újabb publikációk közül ld. Božidar JEZERNIK, *Das wilde Europa. Der Balkan in den Augen westlicher Reisender* [2004], ford. Karin ALMASY, Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2016; továbbá Mirjana STANČIĆ, *Verschüttete Literatur. Die deutschsprachige Dichtung auf dem Gebiet des ehemaligen Jugoslawien von 1800 bis 1945*, Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2013. A német nyelvű útirajzhoz alapvetően vö. *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*, szerk. Peter J. BRENNER, Suhrkamp, Frankfurt a. M., 1989., valamint Uő., *Der Reisebericht in der deutschen Literatur. Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*, de Gruyter, Berlin, 1990.; a releváns elemző kategóriákhoz lásd Barbara KORTE, *Der englische Reisebericht. Von der Pilgerfahrt bis zur Postmoderne*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1996.

ságainak azonosítására szolgálhatnak, egyszersmind műfaj történetileg is szituálhatók, s amelyek másfelől komparatistikai távlatból az idegenség tapasztalatának legkülönbözőbb szórabírási stratégiáira mutatnak rá. Ezek az aspektusok ugyanis – ennyit bizvást előre bocsáthatok – transz-differens mozzanatokként íródnak bele a szövegekbe, amennyiben például szerepjátékot foglalnak magukba, vagy az egzotikusnak tekintett jelenségek kritikája révén a „bináris eltérés-konstrukciók megkérdőjelezését”³ hajtják végre, aminek következtében a kultúrhermeneutikai látásmódtól a kultúra praxeológiailag megalapozott reprezentációjáig jutnak el.⁴ Ám az is láthatóvá válik majd, hogy a szövegeket sajátosságaik, törvényszerűségeik nem teszik igazán alkalmassá arra, hogy ilyesféle igényeknek maradéktalanul megfeleljenek, s hogy egész sor olyan tényezőt foglalnak magukban, amely a számításba vehető szövegek vonatkozó tematikus orientációját éppúgy negatív tartományba fordítja át, mint ahogyan azok életrajzi eredethatárát is, s esetenként még a transz-differencia kritikai potenciálját is.

1. A szövegek felől közelítve

Az olvasás során kikristályosodó értelmezési szempontok nagyjából tartalmiakra és elbeszéléstechnikaiakra oszthatók. Tartalmilag meghatározónak bizonyulnak a leírt idegen életszférák arculatát (mint amilyen a táj, a vallás, a foglalkozás, a nemi szerepek megoszlása, a család bemutatása), a civilizáció igenlésének vagy kritikájának vonatkozásait, valamint a történelmi kapcsolódásokat érintő kérdések. Elbeszéléstechnikailag ellenben a nézőpont, az elbeszélő pozíciójára, illetve a szerzősége és magára a választott műfajra, továbbá azon eljárásokra és építőelemekre vonatkozó reflexiók tűnnek relevánsnak, amelyek bizonyos műfaji hagyományokban vagy prózapoétikai stílusban gyökereznek. Ezek a tényezők mindazonáltal áthatják egymást. Éppen a témaválasztási súlypontok és az elbeszélői perspektívák egymást kölcsönösen befolyásoló módozatai határozzák meg a transz-differens mozzanatok láthatóságát vagy éppenséggel azok kioltódását.

3 Klaus LÖSCH, *Begriff und Phänomen der Transdifferenz. Zur Infragestellung binärer Differenzkonstrukte. = Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*, szerk. Lars ALLOLIO-NÄCKE – Britta KALSCHUEER – Arne MANZESCHKE, Campus, Frankfurt a. M., 2005, 26–49.

4 Vö. Lars ALLOLIO-NÄCKE – Britta KALSCHUEER, *Wege der Transdifferenz = Differenzen anders denken*, 15–25.

A vizsgálódásra kiválasztott művek közül egy korai szöveg példája lehet Paul Maria Lacroma (tkp. Marie Egger-Schmitzhause, 1851–1929)⁵ elbeszélése. Az *Auf Räubercommando [Rablóüldözésen]* – amely 1887-ben Peter Rosegger hosszú életű folyóirata, a *Der Heimgarten* hasábjain jelent meg⁶ – a kalandregény műformáját és az egzotikus elbeszélésnek a 19. században oly népszerű hagyományát sűríti egybe. A magyar hadnagy, Sándor Géza elfogja a rettegett bosnyák haramiát, akiről azonban kiderül: tulajdonképpen a nemrég meghalt rablóvezér lánya, férfi álruhában. Az ifjú hölgy annak ellenére megszökik a fogságból, hogy erős szimpátiát kezd érezni Géza iránt, aki ezt természetesen viszonzza. Géza három év múlva meg is találja őt, és csellel az oltár elé vezeti. A kulissza részletei – úgymint Bosznia hegyvidékei a szakadékokkal, a mindenünnen leselkedő veszélyekkel, magával a gyönyörűséges, titokzatos és öntudatos bosnyák lánnyal, illetve a fess magyar tiszttel – elegendő lehetőséget adnak az auktoriális elbeszélőnek arra, hogy a nemzeti imagológia és az alkalmazott műfaj valamennyi megcsontosodott sztereotípiáját epigon módjára végigzongorázza munkájában.⁷ Ennek megfelelően a Boszniában állomásozó katonaság képviselői mint érzelmes, empatikus személyiségek jelennek meg, a helyiek pedig szintén tiszta és alapvetően erkölcsös figurákként, akik boldogan tesznek eleget a megszállók civilizatorikus elvárásainak. Lényegre törően foglalja ezt össze egy, a műben szereplő levél részlete, amelyet a zászlóaljparancsnokhoz intéznek: „Én, Husszein Zajkovics bég, ámbátor birtokos vagyok a Szandzsákban, mégis igen jól kijövök az osztrák sógorokkal, akiket felszabadítóink gyanánt veszek tekintetbe, nemkülönben öléggé szükségelt civilizátornak tartok, mindazonáltal különös kéréssel fordulok mostan hozzájuk.”⁸ A kérésnek magától értődően eleget tesznek, és a novellában ezzel férfi és nő ravaszul előkészített lakodalmas egyesítése szintén beteljesedik. A Habsburg katonaság és a helyiek immár önként igába hajló ereje lép itt szövetségre, mely utóbbit a csodaszép hajdulány alakja testesíti meg. A szöveg összességé-

5 Az itt említésre kerülő szerzők életrajzához és a projektünk keretében tárgyalt műveikhez vö. www.univie.ac.at/transdifferenz/.

6 A lap profiljához a munkatársakra vonatkozó részletes életrajzi utalásokkal együtt vö. Renate FRÖHLICH, *Peter Rosegger. Ein Bild seines Lebens und Schaffens als Herausgeber und Journalist der Zeitschrift „Heimgarten“*, publikálatlan disszertáció, Wien, 1993.

7 A Boszniát tárgyaló osztrák szépróza antimodernista tendenciáihoz vö. Lejla CAMPARA, *„Wie wir im 78er Jahr unten waren [...]!“*. *Bosnien-Bilder in der deutschsprachigen Literatur*, Königshausen & Neumann, Würzburg, 2012.

8 Paul Maria LACROMA [Marie Egger-Schmitzhause], *Auf Räubercommando. Novelle (Schluß)*, *Der Heimgarten* 11. (1887/12.), 902.

ben olyan közhelygyűjtemények tetszetős példájának tekinthető, amelyek félreérthetetlenül a Monarchia politikai törekvéseit próbálják igazolni. Ezek esetében csakúgy, mint Lacroma útleírásaiban⁹, a civilizátori igyekezetet a keresztény hit terjesztésének célkitűzése vonja be a magasztosság mázával. Jellemző, hogy a fiatal pár esküvőjére egy katolikus kolostor falai között kerül sor.

A kortárs irodalmi kánonban magának szilárd helyet kivívó és több ízben olaszra is lefordított Paul Maria Lacromával nagyjából egy időben lép színre Marie Berks (1859–1910). Ő bizonyos fokig kívülálló, aki azonban a délszlávokról szóló fikciós és *nem fikciós* művekkel egyaránt jelentkezik. Legnagyobb hatású írása a *Südslavische Frauen* [Délszláv asszonyok] című szöveg, amelyet 1883-ban Sacher-Masoch rövid életű kulturális folyóirata, az *Auf der Höhe*¹⁰ közöl kivonatosan, majd 1888-ban könyv alakban is megjelenik.¹¹ Berksnek erre a korai néprajzi értekezésére – köszönhetően az író József főherceghez, illetve a Magyar Néprajzi Társasághoz fűződő kapcsolatainak és a neves magyar illusztrátor, Vastagh György közreműködésének – Magyarországon komolyan felfigyeltek.¹² A herderi, átszellemült pánszlávizmus nyújt háttérrel ezeken a lapokon egyfajta szociálkritikai elkötelezettségnek, amely társadalomtörténeti, nőpolitikai és etnográfiai belátásokkal keveredik, néhol zavarba ejtő módon. Berks szerint a délszláv népesség eredetileg demokratikus rend szerint élt, ezt zúzta volna szét a török uralom, a szláv erkölcsök nyersebbé válását e tájon tehát csak külső, negatív hatás okozta volna. Meglágyításukban kulcsszerepe lenne az értelmiség civilizáló hatású kulturális szerepvállalásának; a női nem

9 Vö. e. m. P. M. LACROMA [Marie Egger-Schmitzhausen], *Predil und Pontebba*, Die Dioskuren 14. (1885), 307–314. Ez a szöveg bekerült az utazási irodalom munkáiból szerkesztett egyik gyűjteményes kötetébe is, vö. Uő., *Bagatellen. Skizzen und Studien*. 3., jav. és bőv. kiad. Pierson, Dresden, 1905.

10 Vö. Lisbeth EXNER, *Leopold von Sacher-Masoch*. Rowohlt, Reinbek b.H., 2003, 99–113.

11 Vö. Mara ČOP [Marie Berks], *Südslavische Frauen* [I], *Auf der Höhe*. Internationale Revue 2. (1883/VII.), 427–440. és Uő., *Südslavische Frauen (Schluß)*, *Auf der Höhe* 2. (1883/VIII.), 209–222.; Uő., *Südslavische Frauen. Auf Höhen und Tiefen der Balkanländer*. Grill, Budapest, 1888.; lásd még digitalizált formában (hibás megjelenési évvel): http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=AB0_%26BZ164838802. A szerzőnő részletes életrajzához vö. Slavica ŽURA VRKIĆ, *Prva hrvatska etnografkinja. Mara Čop Marlet. Aperire terram gentibus* [Az első horvát női etnográfus], *Ethnologica Dalmatica* 12. (2003/1), 5–34.

12 Vö. kompiláció formájában: Mara ČOP [Marie Berks], *Die Zigeuner unter den Südlaven*, *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn* 3 (1887–1889), 308–311.; és Berks portréjával a Vasárnapi Újságban (1887.4.7.), 223–224, epa.oszk.hu/00000/00030/01831/pdf/01831.pdf. A főherceghez fűződő kapcsolathoz és Berks roma-, illetve szinti-tanulmányaihoz vö. THEWREW Emil, *József főherceg emlékezete*, *Akadémiai Értesítő* 17. (1906), 347–391, különösen: 370.

első ilyen irányban munkálkodó képviselői máris útmutatónak bizonyulnak – így Berks.¹³ A szerzőnő a lakodalmi szertartások szisztematikus, népköltészeti betétekkel és a nők társadalmi szerepére különösen figyelő futamokkal megtámogatott leírásait a jövőt érintő víziókkal egészíti ki, melyek teljesüléséért természetesen a Habsburgok kezekednek nála: „Manapság, amikor a felszabadított rádzsák az osztrák kétfejű sas védelmében jobb jövő elé nézhetnek, ezek a dalok is [mármint a leányrablást dicsőítő énekek – T. K.] amaz mesék közé tartoznak immár, melyek sodrába lassanként az ottománok birodalmának egész pompája elmerül.”¹⁴ Marie Berks programszerű megfogalmazása annyiban messzemenően egybevetethető Paul Maria Lacroma tendenciózusságával, amennyiben a Monarchia egykorú civilizációs törekvései egyaránt ott állnak munkásságuk hátterében. Bizonyos eltérést jelent azonban, hogy Berks nem kevésbé idealizáló analitikával fordul a cigányság felé is, mégpedig külön-külön figyelve annak női és férfi képviselőire. A szerzőnő a romákat, akik „a mindenkori lakóhelyükre érkezve az ott talált nép [legyen az arab, afrikai, török vagy szláv – T. K.] külsődleges szokásaihoz azonos könnyedséggel” képesek alkalmazkodni, ami által „nem annyira ország-, mint inkább egyenesen Földlakosokként”¹⁵ írhatók le, mintegy – a mobilitás öikuménéjének jegyében álló – progresszív társadalmi elgondolás személyi garanciáinak tekinteti:

Mondhat akárki akármit: a cigányok jelentik a keleti országok ékességét, és ha netán eltűnnek valaha, e tájak mámorító romantikája velük együtt hanyatlik le! [...] Milyen nagyszerű ellentmondás van beírva számukra a sors könyvébe, mely állandóan ott feszül a természet eredendő, naiv önelégültsége és korunk irányainak a civilizációba már-már belefáradt, túlterhelt szellemisége között! Miközben a szláv a nemzetek grandiózus harcában küzdené fel magát [...], midőn valamely kimerült nép [...] legdrágább hagyományait hősként védelmezi, a puszta barna kölyke téres mezeinek kékarany égboltozata alatt ácsorogván [...] égő ajkai közül nevetve és mivel sem törődve ejti ki a súlyos szót: „hazátlan vagyok”.¹⁶

13 Čop, *Südslavische Frauen*, 1888, 17–22, 46–48.

14 *Uo.*, 41.

15 *Uo.*

16 *Uo.*, 62.

Berksnek a cigányok modern és pacifikáló életvezetésekként értett, nomád létére vonatkozó védőbeszéde kétségtelenül egyedi a vizsgálatra kiválasztott szövegek között, mi több – és ez még inkább meglepő – az alkotó saját munkáinak sorában is. Az író kifejezetten apologetikusan illeszti be „etnográfiai képei sorába”¹⁷ a bármely társadalom ezen kívülállóit bemutató eszmefuttatását. Annál is tanulságosabb az az e ponton garantáltan létrejövő összekapcsolódás, amelynek két összetevője a hegemónikus civilizációigénylés, illetve a nemzetek felett átnyúló „természetre hagyatkozás”. Mindez betekintést enged a transz-differens szövegalkotási folyamatokba, hiszen transz-differencia itt bizonyos mértékben abból adódik, hogy két, *explicite* megfogalmazott társadalmi vízió találkozik össze: egyrészt a művelődéshez való hozzáférésre támasztott, a női emancipáció tüzelte igény, amely a társadalmi haladásban, valamint a férfiközpontú és legalább annyira dominánsan keresztény, mint amennyire Habsburg módra univerzalizált civilizációs folyamatban való részesedést célozza. Másrészt a cigány nép „házatlanságának” nemzetek felett átnyúló, gyakorlati programmal felérő jellege, ami egy-egy vidék, terület, ország vallási egyöntetűségét éppen megkérdőjelezi, mint a civilizációs haladásba vetett hitet. Ez a két, egymással ellentétben álló projektum lehetővé teszi, hogy marginalizált szociális és etnikai csoportok példáján keresztül viszonylagossá váljanak a határvonalak, és az átöröklött szemléleti kategóriák helyébe mások kerüljenek, illetve adott esetben egymás ellen kijátszhatók legyenek.

Berksnek, ha lehet, egy másik terület nagyobb lehetőséget nyújtott az újszerű szemlélet kifejtésére, de legalábbis jellemzőbbnek bizonyult nála. Ez nem más, mint a vallás- vagy társadalomkritikai dimenziók problematizálása, amelyre számos novellában, drámában, színpadi feldolgozásban sort kerít. Az előbbi kritika a kereszténység és az iszlám közötti, a Balkánon és Afrikában kifejlő feszültségekre vonatkozik, amelyek mind az alsóbb, mind a felsőbb társadalmi rétegek közegeiben s mindkét oldalt elégedettséggel eltöltő eredmények elérésében oldódnak fel, mégpedig a vallási tolerancia érvényesülése jegyében. Ezzel szemben az utóbbi, társadalomkritikai orientáció az elitet, az arisztokrácia és a pénzarisztokrácia rétegét érinti, s nem ritkán a kísérleti írásmód, valamint az én-perspektíva elbeszéléstechnikai alkalmazása mellett sugallja az európai civilizáció előli menekülés programját. *Az aranykereszt* [Das goldene Kreuz] (1893) című elbeszélésben

17 Uo., 56.

például így kerülhet sor arra, hogy az albánok ősatyjának, Szkander bégnek az eredettörténete olyan konstellációt rajzol ki, amely a keresztény vallásnak – a muszlim hitben nevelendő fiú érdekeit szolgáló – feladása az anya részéről nemcsak az árulás motívumát mozgósítja (az anya kémkedni kénytelen), hanem a fiú megdicsőüléséhez az anyával szemben tanúsított engesztelő gesztusok is társulnak.¹⁸ Berks, ahogyan már 1895-ös színművében (*Muschelkinder* [Bezárt gyerekek]) és utolsó regényében (*Die Sünderin* [A bűnös nő], 1907), úgy az 1896-ban közreadott „csevejének” (*Mein Mann* [Férjem]) lapjain is a művelt polgárság és az arisztokrácia erkölcsi képmutatását állítja pellengérré a legtömörebb megfogalmazásban. Itt nem csak a szokványos nemi szerepek szarkasztikus-ironikus megkérdőjelezése történik meg (a hallgatag, magát fontoskodásban kiélő férjé és a szószátyár hitveséé, miközben a házaspár már régen elidegenedett egymástól), hanem az irodalom, az írói aktivitás kritikai ereje is artikulálódik, amennyiben a művészeti alkotás maga lép elő „főszereplővé”, egyszersmind a férj átnevelésére irányuló elképzelés kivitelezőjévé:

Férjurarum is, mikor legközelebb ehhez a galád menekülési módhoz folyamodna [nevezetesen a mellébeszéléshez, miszerint „olvasni akaródnak neki”, csak hogy ne kelljen a nejével társalognia – T. K.], minek céljából felragad valami könyvet a szalonzastalkáról, melyet én előzőleg furfangosan a közelébe tolok... – Nos, felüti a kötetet, hogy végre mit sem sejtve épp ezt a csevejt kezdje silabizálni. De csak mikor a végire ér, akkor tudja meg – amit a tisztelt olvasó úgyszintén megtapasztalhat –, hogy egy feleség az emberével szemben mindég szóhoz jut, és még ha ehhez az szükségeltetik is, hogy a „Wiener Almanachban” nyomattassék ki.¹⁹

Berks irodalmi és néprajzi ihletettségű szövegei összességében a rejtett vagy kimondott, helyenként messzemenően reflektált és irodalmilag újító kísérletezés jegyében állnak, s szociális, nemzetek felett átnyúló és nemi egyenjogúsító törekvések éppúgy beléjük íródnak, mint ahogyan a vonatkozó kritikai diskurzusokról való tudás is.

Míg Berks elsősorban *nem fikciós* munkáiban – mint amilyen a délszláv nőkről szóló, említett értekezése is – vagy magyarázó lábjegyeze-

18 Vö. Mara ČOP MARLET, *Das goldene Kreuz*, Die Dioskuren 22. (1893), 5–12.

19 Maria Edle von BERKS (Mara Cop Marlet), *Mein Mann. Plauderei*, Wiener Almanach 5. (1896), 34.

tekkel ellátott fordításaiban, legendafeldolgoásaiban a néprajzban jártas és kritikailag tudatos (el)beszélőnek mutatkozik,²⁰ addig Robert Michel (1876–1957) esetében az etnográfiai jellegű „idegenvezetés”, az idegenség tapasztalatának közvetítése terén jól kivethetően előtérbe lép az önpozicionálás és az ettől elválaszthatatlan, a civilizatorikus küldetéstudatból eredő értelmezői fölényesség. Michel maga hivatásos katona volt, aki különböző rangban különböző helyeken szolgált a Balkánon. Hugo von Hofmannsthal barátjaként kétségtelenül a kortárs irodalmi szcéna kedvezményezettjei közé tartozott,²¹ még ha később feledésbe merült is a neve. Az I. világháború vége előtt fikciós és nem fikciós műveiben szinte kizárólag a Balkánon gyűjtött tapasztalatait dolgozta fel,²² ahogyan első novelláskötetében is (*Die Verhüllte* [magy. kb. A hidzsábos nő], 1907). Az ebben szereplő *Osmanbegović*²³ mellett – ezt Hermann Bahr már korábban közölte a *Die Zeiten*²⁴ – a címadó elbeszélés²⁵ is példaszerűen mutatja meg Michel szembesülését Bosznia-Hercegovina társadalmi és történelmi viszonyaival. Itt nem pusztán a későbbi szövegeiben extenzív módon felhasznált tájmotívumok és őshonos kultúrtechnikák alkalmazása figyelhető meg (mint amilyen a naplemente-jelenet a mostari hegyek háttere előtt, a régió éghajlati sajátosságainak szerepeltetése vagy a különleges hídépítési módszer megidézése, valamint az időjárás viszontagságoknak kitett, dülöngélő sírkövek emlékezetes képe a muszlim temetőben), hanem például a leányrablás folklorisztikus-romantikus és nem utolsósorban az elbeszélő által erotikusan adagolt motívuma, továbbá – a kezdemények szintjén – a vallásos hagyományok bizonyos momentumai. Mindennél

20 Vö. Mara v. BERKS, *Ein Bogumilenlied aus Bosnien. In freier Übertragung*, Wiener Almanach 13. (1904), 143.; Mara Cop MARLET (Marie v. Berks), *Ben Ganah. Ein Erinnerungsblatt*, Wiener Almanach 7. (1898), 22–24.

21 Vö. Riccardo CONCETTI, *Muslimische Landschaften. Hugo von Hofmannsthals Auseinandersetzung mit der Prosa Robert Michels = Uö., Der Briefwechsel zwischen Hugo von Hofmannsthal und Robert Michel 1898–1929. Historisch-kritische Ausgabe*. Disszertáció, Wien, 2003, I, vii–xxx, http://riccardoconcetti.altervista.org/DISSERTATION_WIEN_2003_BAND_1.pdf; lásd még www.kakanien-revisited.at/beitr/fallstudie/rconcettill.pdf.

22 Vö. Amira ZMIRIC, *Austrijski i njemacki putopisi o Bosni i Hercegovini do 1941. godine* [Osztrák és német útleírások Boszniáról és Hercegovináról 1941-ig]. Besjeda, Banja Luka, 2012, 217–221 (Michel szépirodalmi műveire nem tér ki). Vö. átfogóan is: DENISA GIBOVIC, *Das Bild von Bosnien-Hercegovina in der österreichischen Literatur zwischen 1878 und 1918*. Publikálatlan szakkoloztat, Wien, 1999.

23 Vö. Robert MICHEL, *Osmanbegović*. = Uö., *Die Verhüllte. Novellen*, Fischer, Stuttgart, 1907, 63–64.

24 R. Michel H. v. Hofmannsthalhoz 1898. 11. 25-én. = CONCETTI, *Der Briefwechsel*, II., 220, http://riccardoconcetti.altervista.org/DISSERTATION_WIEN_BAND_2.pdf. A novella megjelent: *Die Zeit* 1898. augusztus 20., vö. CONCETTI, *Der Briefwechsel*, II., 244.

25 Vö. Robert MICHEL, *Die Verhüllte* = Uö., *Die Verhüllte*, 9–40.

azonban lényegesebbnek tűnik számomra annak módja, ahogyan az elbeszélő saját magát viszi színre: öntudatos, első személyben megszólaló figuráról van szó, aki éppen úton van a bosznia-hercegovinai népelet helyszíneinek, jeleneteinek egzotikus világában, és eközben a történet-szálakat fölényesen kézben tartó fabulátorként tevékenykedik. A szüzsé szerint az elbeszélő úgy képes részletesen leírni barátjának mostari útját, hogy közben Bécsben, a Habsburgok fővárosában csücsül, és mindössze a barát nem különösebben informatív levelére támaszkodik kiindulásként. Az autonóm–auktoriális elbeszélőnek pontosan ez az attitűdje válik uralkodó narratív összetevővé Michel útirajzaiban, meghatározottabban az 1912-ben megjelent *Fahrten...*²⁶ azon epizódjában, ahol a szerzőt helyi bennfentesként alkalmazzák egy autótút levezeny-lésére. Nem kevésbé jelentékeny személyiség, mint Wilhelm Opel ül a volán mögött a vállalkozás során; a jármű mintha animációs filmekből kiragadott képkockákon suhanna előttünk; maga az utazás pedig növekvő mértékben válik vakmerő kalandok sorozatává, ahol az idegenvezető helyismerete perdöntő a lélegzetelállító pillanatokban bővelkedő és a technika iránti lelkesültségtől vezérelt kirándulás sikerességét illetően.²⁷ Akárcsak egy másik útleírásában (*Notizen von der Korps-schulreise 1910*²⁸ [Jegyzetek a kadétok 1910. évi iskolai kirándulásáról]), Michelt itt is kifejezetten a megszépítés vágya vezeti, amikor az ország és lakosai bemutatására törekszik; ez a jellegzetesség nemcsak az idegenvezető büszkeségét teszi hangsúlyossá, hanem hegemon-koloniális gesztusként is olvasható. A Michel-*œuvre* bizonyosan legelmélyültebb ismerője, Riccardo Concetti ennek megfelelően értékeli úgy az alkotó tárgyias nézőponthoz való következetes ragaszkodását, hogy ekként Michel „irodalmilag” „annektálja az idegen országot, amelyet idillikus átszellemitéssel a vágyott új hazájának választ”.²⁹ A feltételes mód („olvasható”) azonban esetenként helyénvalónak bizonyul: Michel ugyanis nem feltétlenül a Habsburgok által meghatározott civilizációs projektum kinyilatkoztatójaként szólal meg. Azt követően, hogy valamely félreeső utcán egy csomó japánnal találkozik, s ez némiképp elidegenítő hatást gyakorol rá, a következő hitvallást teszi:

26 Teljes eredeti címe: *Fahrten in den Reichslanden. Bilder und Skizzen aus Bosnien und der Herzegovina* [magy. kb. Utazás a birodalom Bosznia és Hercegovina nevű országaiban. Képek és vázlatok].

27 Vö. Robert MICHEL, *Fahrten in den Reichslanden. Bilder und Skizzen aus Bosnien und der Herzegovina*. Deutsch-Österreichischer Verlag, Wien, 1912, 63.

28 Vö. *Uo.*, 95.

29 CONCETTI, *Muslimische Landschaften*, xviii.

Magam volnék az utolsó, aki utazókat akarna csalogatni a birodalom ezen két országába, csupán az idegenforgalom és az abból származható haszon érdekében. Ellenkezőleg, már sok év előtt, amikor a jó öreg Boszniát és Hercegovinát még épphogy csak arcon legyintette az európai kultúra, a legszívesebben minden kapura táblát aggattam volna, hirdesse: „Idegeneknek tilos a bemenet!” Ám azóta úgy vettem észre, hogy ezekben az országokban újfajta fejlődés vette kezdetét, és hogy a fejlődés az országok sajátosságainak nem kellő figyelembevételével és az itt található szép régiségek nem elégséges kimélése mellett zajlott.³⁰

Minden vallási és társadalmi tolerancia ellenére, folytatja Michel, ha például egy mecset mellett a bécsi munkásnegyedek mintájára épült házsorokkal találkozunk, az rosszabb egy vallásháborúnál. Ebben pedig a betelepült, még nem meggyökeresedett hivatalnoki réteg igényei, valamint a befektetők nyereségvágya lenne a hibás, lévén hogy mindkettő figyelmen kívül hagyja az ország sajátosságait. Egy észszerűen megszervezett turizmus ugyanakkor pozitív hatást is gyakorolhatna.³¹ Michel pragmatista-racionalistaként jellemezhető hitvallása fikcionális szövegeiből mindazonáltal kevésbé kiolvasható. Ezeket ugyanis – mint amilyen például a Kleist-díjjal jutalmazott 1915-ös regénye is (*Die Häuser an der Dzamija* [Házsor a dzsámi tövében]) – romantizáló és szentimentális toposzok szövik át, igaz ugyan, hogy ügyes kézzel alkalmazott jelkép- és motívumsorokkal gazdagítva. Utóbbiak példának okáért a vallási türelmességet a balkáni népek istenadta képességeként állítják be, és a lakosságot szabadon tenyésző, természetközeli, a civilizációtól még érintetlen embercsoportként jelenítik meg.³²

Ennél sokkal egyszerűbben, hogy ne mondjam, naivabban alakul az idegenség tapasztalatának közvetítése Olga Meraviglia(-Crivelli) (1843–1933) esetében. Ez a Földközi-tenger és a Távols-Kelet térségét szenvedélyesen beutazó nő, aki saját bevallása szerint „egy szót sem tud szlávul”,³³ 1910-es és 1913-as dalmáciai kiruccanásokat megörökítő tudósításaiban lényegében mindössze két problematikusnak talált témára szorítkozik. Először is kifogásolja az általa meglátogatott területek

30 MICHEL, *Fahrten in den Reichslanden*, 139.

31 Vö. *Uo.*

32 Vö. Robert MICHEL, *Die Häuser an der Dzamija*. Fischer, Berlin, 1915.

33 Gräfin Olga MERAVIGLIA, *Eine Reise nach Dalmatien. Meinen treuen Freunden gewidmet*. Leykam, Graz, 1913, 11.

infrastrukturális elmaradottságát: a posta és az újságok – mint a *Le Figaro* – csak késve és megbízhatatlanul érkeznek, a távirón eszközölt szobafoglalás vontatottan jut el a kiválasztott szállodába, a séták és kirándulások pedig a borzasztó út- és időjárási viszonyok, valamint a gyakran hiányzó információk okán azzal fenyegetnek, hogy lidércnyomásszerű tapasztalattá fajulnak. Mert „útjelző táblák vagy ahhoz hasonló jelzések errefelé természetesen nincsenek, a szigetlakóknak az ilyesmi túlságosan civilizált lenne”.³⁴ Meraviglia félreérthetetlenül azokkal az életfeltételekkel azonosítja a civilizációt, amelyeket Ausztria, pontosabban a szerzőnőnek a hegemonia igényével fellépő arisztokratikus-nemesi környezete biztosít: „Hogy Raguzában nem lehet más nyelvű helyi újságot kapni, csak horvátot, az is a modern nemzetiségi simliskedés jótéteményei közé tartozik.”³⁵ Másodszor pedig az összehasonlításra való már-már mániákus hajlam azt eredményezi, hogy Dalmácia és a Földközi-tengeri országok helyi sajátosságai, tájbeli és építészeti adottságai rendre alulmaradnak más országokéival, mindekelőtt Ausztriáéival szemben. Az ilyen megállapításokat felsorakoztató, retorikailag meglehetősen igénytelen passzusok³⁶ viszonyítási alapját az utazás során sajnálatosan nélkülözött arisztokratikus életkörülmények jelentik, továbbá az emlékezésnek a császári-királyi hatalom által legitimált helyei. Így a sajtótermékek és a komfort hiánya mellett (amelyek furcsamód a mindenkori időjárási viszonyok okozta megpróbáltatásokkal is kiegészülnek, mintha a dalmátok tehetnének a napsütésről is) a grófnő azt is kifejti, hogy az egykor Sobieski által Cattaronak/Kotornak ajándékozott és immár a városi székesegyházban látható kereszt „Bécsben jobban hozzáférhető lenne a nyilvánosság

34 *Uo.*, 22. Vö. még *Uő.*, *Eine Mittelmeerfahrt. Intime Reiseerinnerungen*. Leykam, Graz, 1910, 7 skk. A Hermann Bahr „Dalmatienreise”-jével a tanulmányút és a tömegturizmus közötti átmenet összefüggésében mutatott párhuzamokhoz vö. Peter STACHEL, *Halb-kolonial und halb-orientalisch? Dalmatien als Reiseziel im 19. und frühen 20. Jahrhundert = Zwischen Exotik und Vertrautem. Zum Tourismus in der Habsburgermonarchie und ihren Nachfolgestaaten*, szerk. Peter STACHEL – Martina THOMSEN, transcript, Bielefeld, 2014, 65–100.

35 MERAVIGLIA, *Eine Reise nach Dalmatien*, 85.

36 Vö. például a következő részletet egy báróhoz levélformában intézett feljegyzéséből: „A Capuccini katakombáiba is elvittek bennünket. Nem éppen kellemes menet volt ez a sötétben, rosszul megszervezve. Még örült az ember, ha nem érte közben semmi baj. Befejezésül áthajtottunk a városon; napsütötte, barátságos utcák; aztán keresztül azon a sétányon, ahol az Arethusa-forrás buggyan elő. Ez roppant költői, s tíz év óta semmit se változott. Utána ebéd a Grand Hotelben.” MERAVIGLIA, *Eine Mittelmeerfahrt*, 76. A Meraviglia nővérek egy további útleírásának (*Reiseeindrücke aus Syrien und Jerusalem*. Leykam, Graz, 1909) névtelen, de jóindulatú recenzense ezt a ductust „dísztelenül egyszerű hitelességgel” megszólaló elbeszélésnek nevezte. NN, *Reiseeindrücke aus Syrien und Jerusalem*, Heimgarten 34. (1910/6.), 477.

számára, mint a félreeső helyen található Cattaróban, és a történelmi emlékezet inkább köti Bécshez, hiszen a Sobieski név többet jelent Bécsnek, mint Cattarónak”.³⁷ Aligha lehet itt elsiklani a kisajátítás gesztusa felett, amely a történelem és a kultúra megkérdőjelezhetetlen és kizárólagos értelmezésének igényét sugallja. Szoros átfedésben áll ez Gabriele Habinger látásvilágával az utazó és írástevékenységet folytató 19. századi osztrák nőkkel kapcsolatosan, mely szerint

az orientalizáló beszédmódnak megfelelő képeket, reprezentációs sémákat és sztereotípiákat használó és ismételtető szerzőnők meg- és fel is erősítették [ezeket]. Semmiképp sem álltak tehát kívül ezen a diskurzuson, amely éppen ezért nem is fogható fel pusztán a férfi szerzőkre jellemzőként.³⁸

Meraviglia műfaj történeti megalkuvása azonban még ilyen összefüggésben is túlzásként tűnik fel.

2. Az életrajzi háttér és a műfaji hagyományok felől közelítve

Végtére is örülhetünk, hogy Meraviglia nem merészkedett odáig, hogy úti élményeit szépirodalmilag is feldolgozza. E negatív olvasói tapasztalat dacára és az egykorú feljegyzések közül a már említett Michelével, valamint a Filius álnéven jelentkező Adolf Schmal (1872–1919) munkáival összevetve a grófnő úti beszámolóit két szempontból is produktívan felhasználhatók. Először is a Meraviglia-féle útleírás e szövegtípus újkori változata „kifutó modelljének” tekinthető, úgy szólván a műfaji hanyatlás tanúsítványának. A zsáner mindössze két alapjellegzetességét próbálja továbbvinni, miközben valójában fájdalmasan kudarcot vall: egyfelől az arisztokrácia vagy később a nagypolgárság művelődési céllal teljesített utazásának dokumentálását, másfelől az olyan műveltségi tartalmak áthagyományozását, amelyek itt immár csak kiüresedett formában vannak jelen.³⁹ Az igazán hatékony

37 MERAVIGLIA, *Eine Mittelmeerfahrt*, 171.

38 Gabriele HABINGER, *Alterität und Identität in den Orient-Berichten österreichischer Reise-schriftstellerinnen des 19. Jahrhunderts = Der weibliche Blick auf den Orient. Reisebeschreibungen europäischer Frauen im Vergleich*, szerk. Mirosława CZARNECKA – Christa EBERT – Grazyna Barbara SZEWCZYK, Peter Lang, Bern, [2011], 31–60, különösen: 38.

39 A tanulmányút nyugat-európai hagyományához vö. Attilio BRILLI, *Als Reisen eine Kunst war. Vom Beginn des modernen Tourismus: die „Grand Tour”*. Wagenbach, Berlin,

olvasási és tárgyalásmód kialakításának második sarokpontját annak figyelembevétele adhatja, hogy a feljegyzéseket gazdag, a szerzőnőt is megjelenítő fényképanyag kíséretében publikálták, amire a szöveg helyenként *explicité* hivatkozik.⁴⁰ Ugyanez a megállapítás érvényes a korszak általam utolsónak ideválogatott szerzőjére is. Adolf Schmal, mint a professzionális turista, motorkerékpár- és gépkocsivezető megtestesítője Európa-szerte lebonyolított – és az éppen használt közlekedési eszköz motorját nem kímélő – utazásai révén a németül beszélő világban számottevő ismertségre tett szert, amihez az Allgemeine Automobil-Zeitungnál végzett szerzői és szerkesztői tevékenysége szintén hozzájárult. Nem utolsósorban pedig ő volt a kerékpározás első osztrák olimpiai bajnoka.⁴¹ Schmal 1907-ből származó boszniai tudósítása a transzifferens mozzanatok összefüggésében áltálal válik érdekessé, hogy benne a szerző önmagát a modern autós turisták vezetője gyanánt határozza meg,⁴² amikor az utazást mennyiségi és pragmatikus szempontok szerint tagolja, ezzel pedig az immár növekvő mértékben osztályfüggetlen tömegturizmus igényeinek igyekszik megfelelni. S noha földrajzi és az infrastruktúrára vonatkozó információk (utazási idő, útiköltség, technikai szükségletek) mellett szórványosan sztereotípiák is felbukkannak nála a „primitív” „török”⁴³ (értsd muszlim vagy bosnyák) lakosság egzotikusságára vonatkozóan, mégis az marad meghatározó Schmalnál, hogy a szokványos útirajzok tartalmi vetületeit nála az autós turista érdeklődése írja felül. Eközben a tanulmányút hagyománya kifejezetten ironikusan kérdőjeleződik meg, ugyanis az úgymond „szokatlan” jelenségek varázslatoságának tudatos rombolásával találkozunk.⁴⁴

E kronologikus vázlat példái alapján láthatóvá válik két, a transz-differencia megalkotottságára nézve releváns mozzanat. Az egyik a dolgok egzotikusként való kezelésének és általában a néprajzi érdeklődés-

2012, 11 skk.; Thomas FRELLE, *Adlige auf Tour. Die Erfindung der Bildungsreise*. Thorbecke, Ostfildern, 2007; összefoglalóan az arisztokraták tanulmányútjainak fokozatos polgárvá válásához és ennek mediális gyakorlatához vö. Philipp PREIN, *Bürgerliches Reisen im 19. Jahrhundert. Freizeit, Kommunikation und soziale Grenzen*. Lit, Münster, 2005, 254–263.

40 Vö. MERAVIGLIA, *Eine Reise nach Dalmatien*, 132.

41 Schmal életrajzához és úti beszámolójának megjelenési kontextusához vö. Elmar SAMSINGER, *Einführung zu einer Automobil-Reise am Balkan im Jahr 1907* = FILIUS, *Eine Automobil-Reise durch Bosnien, die Hercegovina und Dalmatien*, szerk. Elmar SAMSINGER. Löcker, Wien, 2012, 7–100.

42 Vö. FILIUS, *Eine Automobil-Reise*, 103.

43 *Uo.*, 136, 122.

44 Vö. *Uo.*, 123, 133.

nek a visszaszorulása,⁴⁵ ami megnehezíti, hogy az idegenről és a „saját-ról” szóló, kultúratudományilag meglehetősen bejáratott érveléstechnika mozgásba lendüljön. A másik az adott műfaj bizonyos mértékű eltolódása. Ezt a jelenséget közelebbről megvizsgálva kijelenthető, hogy míg az útirajz fokozatosan a zsurnalisztikus módon fellazított útikalauz irányába mozdul el, addig az időnként kalandos elemekkel dúsított társadalmi elbeszélés (gondoljunk a Gesellschaftsroman német fogalmára!) mindinkább egyfajta konzerváló szerepben találja magát az idegen életvilágok bemutatását illetően, ám a honi társadalmi állapotokra irányuló kritikai funkciója felerősödik. Ennek az átalakulásnak, stratégiaváltásnak bizonyos feltételek között olyasmihhez is közük lehet, amit manapság – nem túl szerencsésen – a mindenkori szerző „migrációs háttere” kifejezéssel szokás illetni, és ami Peter J. Brenner belátásával ugyancsak összhangba hozható. Brenner szerint az utazási irodalom kutatása során tekintettel kell lenni a művészeti produkció szerzőspecifikus feltételeire, vagyis azokra, amelyeket a társadalmi státusz, az egyéni szerepfelfogás és az utazásnak, majd az arról szóló „beszámolóknak” az előbbiekből adódó intenciói határoznak meg.⁴⁶ Olga Meraviglia, aki 1843-as születési évével az itt hivatkozott hölgyek legidősebbike, noha egy grazi nemesi udvarház tulajdonosa volt, ahol elegáns szalont is vitt,⁴⁷ ideje nagy részét innen távol, utazásokkal töltötte. Paul Maria Lacroma 1851-ben Triesztben látta meg a napvilágot, de később lakott Velencében, Eszéken, Bécsben, Pesten és Prágában, mígnem életvitelszerűen megfordult Pulában és Görzben/Goriziában is.⁴⁸ „Hatótávolság” tekintetében kizárólag az 1859-es születésű Marie Berks szárnyalja túl, aki több különböző férjjel sorrendben Livornóban,

45 Átfogóan az országon belüli „egzotizmus” áthelyeződésének témájához vö. Rudolf JAWORSKI, *Einführung in Fragestellungen und Themenfelder = Zwischen Exotik und Vertrautem*, 11–30.

46 Vö. Peter J. BRENNER, *Die Erfahrung der Fremde. Zur Entwicklung einer Wahrnehmungsform in der Geschichte des Reiseberichts = Der Reisebericht*, 27.

47 Vö. Elia FERNÁNDEZ SOCAS – Encarnación TABARES PLASENCIA, *Deutschsprachige Reisende. Frauen des 19. Jahrhunderts auf den Kanarischen Inseln. Grundzüge ihrer Werke*, Almogaren 38. (2007), 155–172.; Bruno BINDER-KRIEGLSTEIN, *Jugenderinnerungen eines alt-österreichischen Salonlöwen*, szerk. Birgit STRIMITZER. Verlag für Sammler, Graz, 1994, 166.

48 Vö. a Marie Egger-Schmitzhausen szócikket: *Deutsches Zeitgenossenlexikon. Biographisches Handbuch deutscher Männer und Frauen der Gegenwart*. Schulze & Co., Leipzig, 1905, 303–304.; E[im]y von DINCKLAGE, *Paul Maria Lacroma. Eine biographische Skizze*. = Paul Maria LACROMA [Marie Egger-Schmitzhausen], *Dosta von Drontheim. Eine wunderbare Geschichte* (1890), 3., jav. kiad. Pierson, Dresden–Leipzig–Wien, 1896, V–XIV.; továbbá NN, *Eine Erfolgsautorin. Paul Maria Lacroma (1856–1929) = Görz 1500–1915. Ein vergessenes Kapitel altösterreichischer Dichtung*, szerk. Hans KITZMÜLLER, Carinthia, Klagenfurt, 1995, 46–48.

Zágrábban, Budapesten, Bécsben, Algírban, Grazban és egy stájerországi kastélyban egyaránt otthont alapított.⁴⁹ A sportemberként 1919-ben szívinfarktusban meghalt Adolf Schmal Bécsset választotta lakhelyéül, de sokat és nagy távolságokra kerékpározott,⁵⁰ míg az 1876-ban világra jött Robert Michel anyai részről cseh volt, és katonatiszti pályafutása alatt Prága után megfordult Fiumében, Bécsben, Innsbruckban, Grazban és Mostarban csakúgy, mint a hídjáról ismert városhoz közel található Ljubuški-laktanyában, mielőtt az I. világháborúban a legkülönbözőbb frontszakaszokra vezényelték.⁵¹ A felsorolt esetek egyikéből sem hiányzik tehát az idegenség tapasztalata, kötődjön bár az utazáshoz vagy az áttelepüléshez. Számomra viszont fontosabbnak tűnik, hogy egyfelől a tárgyalt utazók (és írók) olykor nem éppen csekély mértékben eltérő osztályhelyzetűek, másfelől pedig, hogy a Bosznia-Hercegovina és Dalmácia életvilágát érintő, meghatározó kíváncsiság mellett (vagy talán éppen ellenére) ezen életvilágokat az írás céljának megfelelően strukturálják. Ugyanide tartozik, hogy a saját elbeszélői nézőpont kialakítása szintén következetesen meg végbe a szerzőknél, s mindenekelőtt a választott műfajról, a műfaj sajátosságainak konkrét használatáról ideáltipikus elképzeléseket látszanak alkotni.

Úgy tűnik, a műfaj kérdése más szempontból is mérvadó. A választott műfaj valamennyi női alkotó s a két férfi szerző esetében is jelentéserővel bír nemcsak az idegenség érzékelésének referenciális kereteit illetően, de a *gender* problematika és az osztálykülönbségek vonatkozásában is. Csak egyik példánknál maradv: Marie Berks életművébe olyan drámák is beletartoznak, amelyek részint regényátdolgozásokon alapulnak, és amelyek a nemi szerepek újratárgyalását és a társadalmi különbségeket célozzák. Érvényes ez a már említett, *Die Sünderin* című regényére is, erre az egyértelműen életrajzi ihletésű műre, amely a nők társadalmi és kulturális kívülállóságát (a főszereplő többszörösen megözvegyült és elvált asszony) helyenként kísérleti szövegalkatással tematizálja. Novelláiban ellenben tendenciózusan figyelhető meg olyan vallási és etnikai feszültségekkel való szerzői szembesülés, amelyeket a szövegek főként allegóriák és parabolák formájában tárgyalják. Mindeközben publicisztikája többnyire az elit kulturális csínytevésői körül forog, illetve ennek fejleményei felett ironizál – nem utolsósorban az eltérő nemi szerepekre koncentrálna. Végül tanulmányírói mun-

49 Vö. ŽURA VRKIĆ, *Prva hrvatska etnografkinja*.

50 Vö. SAMSINGER, *Einführung*, 9 skk.

51 Vö. CONCETTI, *Muslimische Landschaften*, ix skk.

kássága – idetartozó műveit tudományos igénnyel alkotta – a kortárs néprajzi vitákhoz való kapcsolódási kísérletként olvasható. Mindezen műfajok és szövegfajták más és más önképet feltételeznek Berks részéről, amint folyamatosan változó diskurzusformákat is mozgatnak; sohasem nélkülözve a köztük lévő transzgresszió ismertetőjegyeit,⁵² s arra sarkallva az értelmezőt, hogy összetett keletkezési kontextusukat mint meghatározó tényezőt vegye figyelembe. Hogy a tényezők illetően, hálózatszerű konstellációját még jobban erősítsük,⁵³ s hogy végül a transz-differencia fogalmára és használati lehetőségeire igazán módszeresen térhessünk vissza, egy rövid kitérő erejéig fel kell vázolnunk az eddigiekben említett, utazással kapcsolatos művek diskurzusának tágabb összefüggéseit.

2.1. Exkurzus: Dalmácia *versus* Bosznia-Hercegovina

A vizsgált útirajzokból és az utazási irodalomhoz sorolható beszámolókból pontosan kivethető, hogy a Bosznia-Hercegovináról és a Dalmáciáról alkotott kép mennyire eltér egymástól. A két tartomány vagy „ország” közötti határ egyértelműen történelmi, egyebek mellett vallástörténeti. Dalmácia, a régi rómaiak magaskultúrájának egyik bölcsőjeként és később Velence kisugárzásának részeseként „az arisztokratikus köztársaság prototípusává és ideáljává”⁵⁴ lépett elő. Boszniától eltérően a 19. század folyamán mutatott gazdasági gyengesége ellenére is csak nehezen lehetett volna az eredetiségre, a primitivitásra és a vallási másságra vonatkozó képzetek foglalatává stilizálni. A Habsburgok távlatából ezért úgy jelenhetett meg a két terület eltérése, mint a „hazai Kelet” *versus* „egy darab Itália idehaza”.⁵⁵ Ezenfelül Ausztriának a vesztes porosz háborút követően elmozduló politikai és kulturális érdekei

52 Vö. Gerhard NEUMANN – Rainer WARNING, *Transgressionen. Literatur als Ethnographie = Transgressionen. Literatur als Ethnographie*, szerk. Gerhard NEUMANN – Rainer WARNING, Rombach, Freiburg i. B., 2003, 7–16.

53 Ugyanilyen tanulságos lenne, hogyha olyan további tényezőket vonnánk vizsgálat alá, mint amilyenek a kiadói stratégiák, a mediális eljárások vagy éppen a sajtóközeg. Példá szerűen teszi ezt meg Gert Sautermeister a 19. század első felének német utazási irodalmáról készült tanulmányában. Vö. Gert SAUTERMEISTER, *Reiseliteratur als Ausdruck der Epoche = Zwischen Restauration und Revolution 1815–1848*, szerk. Gert SAUTERMEISTER – Ulrich SCHMID, Hanser, München–Wien, 1998 (Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart, 5), 116–150.

54 Josef MATL, *Ragusa (Dubrovnik) in der deutschen Literatur* = Josef MATL, *Südslawische Studien* Oldenbourg, München, 1965, 350.

55 Günther WYTRZENS, *Die Bedeutung der slawischen Literaturen für Österreich* = Günther WYTRZENS, *Slawische Literaturen – Österreichische Literatur(en)*, szerk. Fedor B. POLJAKOV – Stefan SIMONEK, Peter Lang, Bern [2009], 102.

ellenére megfigyelhető bennük a műfaji konvenciók aprólékos differenciálódása és dinamikája, ami hol a forma elerőtlenedéséhez vezet, hol pedig valamiféle teljességgel egyénien kialakított keverékforma létrejöttéhez. Az előbbire Meravagliának a tanulmányútjairól szóló beszámolóí adnak példát, az utóbbira Schmal útikalauz és útleírás között elhelyezkedő szövegtípusa. Az újítás iránt latensebb fogékonysággal rendelkeznek a vizsgált periódus azon művei, melyek az utazási tapasztalatok szépirodalmi feldolgozását nyújtják: Berks poetológiailag experimentálisnak ható prózakísérleteitől eltekintve – és Lacroma *Stürme* [Viharok] (1883) vagy *Noli me tangere!* (1899) című műveinek egyes passzusai is ide sorolhatók⁵⁸ – a szövegpéldák túlnyomó része a formát illetően tradicionális talajon mozog. A nemi, osztály-, illetve vallási különbségeket transzcendálni tudó kritikai potenciált ezek az írások inkább csak tartalmi síkon bontakoztatják ki. Ez a sík nagyon is képes a konvenciók megkérdőjelezésére indítani az olvasót, ám nem feltétlenül hat így valamennyi befogadóra. Mindent egybevetve tehát a jelen összefüggésben a transzdifferencia olyan fogalmi alkalmazása mellett érvelnék, amelyik egyszerre számol az életrajzi-szerzői tények, az irodalom- és műfajspecifikus fejlemények s az irodalmon kívüli vonatkozások és törekvések komplex összjátékával. Ez a belátás elsősorban bizonyosan banálisnak tűnhet, metaszinten azonban hozzájárulhat ahhoz, hogy az alkalmazott fogalmi-elméleti eszköztár történetileg is specifikálható és némileg viszonylagosítható legyen.

Befejezésül és az előbbieken megfogalmazott érv jegyében idézzük még egyszer emlékezetünkbe a tanulmányban előkerülő szerzőket. Meraviglia-Crivelli kiterjedt utazási tevékenysége ellenére szűk látókörű arisztokrata marad. A balkáni háború idején, 1913-ban, hajóútja alatt azért aggodalmaskodik, mert a fedélzetre „piszkos menekültek” érkeznek, s mert ezt a mentőakciót az ő pénzéből finanszírozzák, vagyis a kormány állja.⁵⁹ Paul Maria Lacroma *œuvre*-je nagyobb részben a szórakoztató irodalom paradigmájához kötődik, ám valóban csak nagyobb részben, vagyis korántsem következetesen. Marie Berks szövegalkotó gyakorlata ellenben jól észrevehetően differenciálódik az alkalmazott műfajok szerint, és ekként ő kerül a legközelebb ahhoz, hogy műveiben a transzdifferens mozzanatok kimutathatók legyenek, jöllehet

58 Vö. Paul Maria LACROMA [Marie Egger-Schmitzhausen], *Stürme. Ein Adria-Roman*. C.A. Müller, Wien, 1883, I, 7 sk., és Paul Maria LACROMA, *Noli me tangere!* [1890], 2., jav. kiad. Pierson, Dresden, 1915, 5.

59 Vö. MERAVIGLIA, *Eine Reise nach Dalmatien*, 144.; vö. még a Bertha von Suttnernek a béke érdekében tett erőfeszítéseire vonatkozó szarkasztikus megjegyzést: *Uo.*, 147.

mindeközben nemesi származásának szimbolikus tőkét hasznosítja. Robert Michel pályafutása egy felvilágosult és toleráns társadalmi réteg képét tükrözi vissza, mely azonban irodalmilag inkább tradicionális formák használatára hajlik, még ha ezek általában az igényes zsánerek körébe utalhatók is. Végül Adolf Schmal a már majdhogynem csak a technika iránt lelkesedő turista megtestesítője; a megtapasztalt idegenségre nyíló látószöveget a túlnyomórészt pragmatikus érdeklődés nála erősebben roncsolja, mintsem hogy pusztán szűkítené.

A fenti okokból következően és a kontextualizálhatóság érdekében elkerülhetetlen a szerzői életrajz, a szerző(nő) irodalmi és egyéb termelése és pozíciója mellett az életművön és a műfaj történeten belüli elmozdulások, a mediális és kulturális gyakorlatok, valamint a történelmi folyamatok párhuzamos vizsgálata, ha a transzdifferencia kritikai erőt hordozó mozzanataira kívánunk rámutatni.

fordította Zsávolya Zoltán